

<https://doi.org/10.33190/0027-2833-332-2023-5-004>

ПАРАЛЕЛЬНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ З НІМЕЦЬКОЇ МОВИ У ДІАХРОНІЧНОМУ ДЗЕРКАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ТА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: ШЛЯХИ ПОШИРЕННЯ, ФОРМИ ФІКСАЦІЇ, СЕМАНТИКА, СЛОВОТВІР

[Рец. на: Hentschel G., Anders-Marnowsky S., Tesch S. Wörterbuch der parallelen Lehnwörter aus dem Deutschen im Polnischen und in den ostslavischen Sprachen. URL: <http://lwp-neu.ids-mannheim.de/portal?dict=Wander#>]

Традиція дослідження німецьких запозичень у слов'янських мовах зародилася ще в середині XIX ст., а починаючи з другої третини XX ст. вони поступово стають предметом численних наукових студій, однак на сьогодні існує лише кілька наукових праць, які, у порівнянні з ранніми дослідженнями, ґрунтуються на значно ширшій фактологічній джерельній базі. Однією з них є «Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache: Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts» («Словник німецьких запозичень у польських пам'ятках і літературній мові: від початків польської писемності до середини XIX ст.; далі — WDLP»), започаткований А. де Вінцензом, продовжений і завершений Г. Гентшелем 2010 р. В інтернет-словнику, що охоплює 2444 лексичні одиниці, пропонуються розлогі словникові статті про німецькі запозичені слова в польській мові з витягами з історичних пам'яток, зафіксовані лексеми з варіантними формами і з цитатами з історичних джерел, семантичними, етимологічними, омонімічними даними й відомостями щодо словотвірної продуктивності лексем. Також наводиться лінгвокультурологічний коментар. Як зазначає Г. Гентшель, друкована версія словника охопила б 900 сторінок формату А4 лише в частині словникових статей і ще близько 400 сторінок з різними вказівниками, що забезпечують множинний доступ до нього.

Саме WDLP є відправною точкою нового електронного «Словника паралельних запозичень з німецької мови у польській та східнослов'янських мовах» (WbL-wDPO¹), що цілком логічно продовжує попередній проєкт, в основі якого — лише запозичення, що мають німецькі (германські) етимологічні корені (не грецькі, латинські, романські тощо) та прямим шляхом проникли в польську мову без допомоги мов-посередників, і простежує їхнє подальше поширення у східнослов'янських мовах (принаймні в одній).

¹ Сьогодні словник функціонує в бета-версії і охоплює понад 500 словникових статей, але в остаточному варіанті їхню кількість буде збільшено ще на 400–450 статей. Повна версія інтернет-словника очікується впродовж 2024 р. В укладанні корпусу матеріалів словника, а також порадами допомагали: Н. В. Хобзей, Г. М. Дидик-Меуш, Т. О. Ястремська, В. М. Круглов, К. А. Максимович, А. М. Молдован, Я. А. Пенькова, М. Р. Пригодзіч, А. Е. Соболева, Д. Вахрушова. Також консультації надавали: Й. Белен, М. Булава, Ш. Енгельберг. Комп'ютерно-лексикографічне керівництво: П. Маєр. Проєкт реалізується за фінансової підтримки DFG (Deutsche Forschungsgesellschaft).

Цитування: Пиц Т. Паралельні запозичення з німецької мови у діахронічному дзеркалі польської та східнослов'янських мов: шляхи поширення, форми фіксації, семантика, словотвір [Рец. на: Hentschel G., Anders-Marnowsky S., Tesch S. Wörterbuch der parallelen Lehnwörter aus dem Deutschen im Polnischen und in den ostslavischen Sprachen]. Мовознавство. 2023. № 5. С. 78–82. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-332-2023-5-004>

Citation: Pyts T. (2023). Paralelni zapozychennia z nimetskoï movy u diakhronichnomu dzerkali polskoi ta skhidnoslov'ianskykh mov: shliakhy poshyrennia, formy fiksatsii, semantyka, slovotvir [Parallel German borrowings in the diachronic mirror of the Polish and East-Slavic languages: ways of spreading, forms of fixation, semantics, and derivation]. [Review of the electronic dictionary: Hentschel G., Anders-Marnowsky S., Tesch S. Wörterbuch der parallelen Lehnwörter aus dem Deutschen im Polnischen und in den ostslavischen Sprachen]. *Movoznavstvo*, (5), 78–82. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-332-2023-5-004>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

У WbLwDPO, як і в WDLР, розглядаються лише ті лексичні елементи, що ввійшли до складу писемної (літературної) мови, тобто зафіксовані в пам'ятках слов'янських мов. До словника не включено суто діалектного матеріалу, а також фахової лексики. Однак якщо певне запозичення задокументоване щонайменше в одній зі східнослов'янських мов як літературне, а в інших мовах (принаймні одній) ні, то здійснюється перевірка на наявність його в діалектах та у фаховій лексиці. Часові рамки WbLwDPO аналогічно охоплюють той самий період, що й WDLР, від початку зародження писемності до другої половини ХХ ст. Якщо ж у багатомовних «академічних» словниках хоча б однієї східнослов'янської мови зафіксовано шукане слово, а в інших ні, то до пошуку можливих свідчень у цих мовах залучають інтернет-джерела.

Незважаючи на те, що, на відміну від WDLР, у WbLwDPO систематично розглядаються й діалектні явища в польській мові, словник не має на меті дати вичерпний опис німецьких запозичень у польських діалектах, задокументованих і в писемно-літературній польській мові. Йдеться передусім про роль польських діалектів у процесі поширення німецьких запозичень насамперед до білоруської та української мов (і набагато меншою мірою — до російської). Якщо німецьке запозичення виявляється в польському і, як мінімум, в одному з двох західних писемних чи літературних різновидах східнослов'янських мов, це далеко не завжди означає, що такий паралелізм з'явився в результаті контакту писемних чи літературних варіантів. Іноді запозичені слова передаються з польської в обидві сусідні мови завдяки саме діалектним контактам. Це можна встановити за формою фіксації запозичення та його значенням. Таке німецьке запозичене слово може «зробити кар'єру», тобто з українських чи білоруських діалектів, зрештою, «піднятися за ієрархією» до рівня відповідного писемного / літературного варіанта, іноді абсолютно незалежно від контактів на писемному чи літературному рівні.

Як зауважено у вступі до WbLwDPO, його концепція передбачає в основному використання з подвійною метою: «по-перше, як історико-описового словника мовних контактів, тобто із специфічним етимологічним формулюванням питання з наголосом на констеляції контактів у німецько-польсько-східнослов'янському мовному ареалі; а по-друге, словника як лексикографічного і технологічного задуму, що пропонує своїм майбутнім користувачам можливості множинного доступу до скомпільованих і коментованих наукових результатів».

Однією з особливостей WDLР є те, що в ньому враховані лише німецькі лексичні запозичення, що безпосередньо поширилися в польській мові без посередництва інших мов. Укладачі неодноразово вказують на можливе альтернативне посередництво російської мови, однак не систематично. У цьому розумінні WbLwDPO частково коригує WDLР, тому основною метою нового проекту є не лише охоплення запозичень з польської мови, які паралельно засвідчені в пам'ятках східнослов'янських мов (принаймні одній), але й аналіз безпосереднього й опосередкованого шляхів запозичення. При цьому питання посередництва польської мови є визначальним, але увагу також звертають на посередницьку роль староукраїнської та старобілоруської мов у поширенні німецьких запозичень у російську, а також на опосередкованій ролі останньої в поширенні слів в українську, білоруську, а часом і в польську мови. Роль інших мов-посередників у WbLwDPO враховується лише у випадку, якщо вона є значущою для опису шляху поширення слова, що означає також систематичне звернення до мови їдиш, хоча через відсутність історичного словника східного їдишу така можливість є обмеженою. З метою виявлення можливого посередництва цієї мови в інтернет-словнику використано двомовні словники [Астравух 2008; Тищенко 2015], один інтернет-довідник [Stutchkoff 1950] та інші словники, хоча сам факт фіксації тут лексичних запозичень з німецької не є переконливим аргументом посередництва східного їдишу чи походження з цієї мови, адже вона в багатьох випадках сама запозичувала німецькі слова через слов'янські мови або ж напряму з німецької. Також у спірних випадках альтернативним джерелом запозичення може розглядатися нідерландська мова.

Ще у вступі до WbLwDPO зазначено, що не в усіх випадках вдається чітко встановити опосередковану чи безпосередню роль мов у запозиченні іншомовних слів, оскільки прямий шлях запозичення і мовне посередництво інших мов можуть на-

кладатися. У такому випадку в словникових статтях наводяться аргументи на користь найбільш очевидного шляху. Специфікою репрезентованого WbLwDPO є те, що його концепція відрізняється від «голістичної» перспективи (слово W потрапило у мову Z з мови X). Тобто в багатьох випадках робиться наголос на розмежуванні шляхів запозичень різних значень полісемічних слів і / або розмаїтих форм поширення слів. Основою для такого розмежування є, як правило, хронологічні чи ареальні, а нерідко й діалектні відмінності. Завдяки такому підходу до вивчення шляхів поширення можна краще зрозуміти їхню сутність, що вони не завжди чітко прямолінійні (із заходу на схід), запозичитися може не одна, а кілька німецьких форм однієї лексеми, і набір їхніх сем у мовах-реципієнтах може відрізнитися, а на основі запозичених форм у цих мовах часто виникають адаптовані до нового мовного середовища. Простеження зв'язків між вихідною та всіма запозиченими словоформами однієї лексеми є надзвичайно цікавим і непростим завданням для дослідника.

Другою ключовою перевагою WbLwDPO є його джерельна база, яка ґрунтується не лише на етимологічних, сучасних тлумачних і перекладних словниках, а значною мірою на багатому за обсягом фактологічному лексикографічному матеріалі цілої низки історичних словників і картотек не однієї мови, а відразу чотирьох: польської [Słownik języka polskiego 1854–1860; Słownik języka polskiego 1861; Słownik języka polskiego 1900–1927; Słownik staropolski; Słownik staropolskich nazw osobowych; Słownik polszczyzny XVI wieku; Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku; Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku; WDLP], української [Желеховский, Недільский; Лексикон словеноросийский Памви Беринди; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.; Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.; Картотека словника української мови XVI — першої пол. XVII ст.; Історичний словник українського язика; Тимченко], білоруської [Гістарычны слоўнік беларускай мовы; Картотэка гістарычнага слоўніка беларускай мовы; Беринда; Носович] і російської [Словарь русского языка XI–XVII вв.; Картотека Словаря русского языка XI–XVII вв.; Словарь русского языка XVIII века; Картотека Словаря русского языка XVIII века; Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков], що уможливує комплексний і детальний мовно-історичний аналіз задокументованих паралельних запозичень з німецької у словниковому складі цих слов'янських мов. Власне різностороннє дослідження, яке б урахувало напрацювання історичної лексикографії чотирьох слов'янських мов для такого широкого пласту іншомовних лексичних елементів, присвячене всебічному опису й аналізу процесів запозичення, до цього часу не проводилося. Саме це і є основною метою репрезентованого словника.

Беручи до уваги те, що історичні словники староукраїнської та старобілоруської мов частково зверталися до одних і тих самих джерел, концепція словника WbLwDPO передбачає чітке розмежування першоджерел обох мов. Тобто, якщо слово засвідчене у джерелі, що походить з території сучасної України, Білорусі чи Росії, то незалежно від сили впливу церковнослов'янської мови на це джерело таке слово буде зараховуватися до активу української, білоруської чи російської мов. Для німецьких лексичних елементів це не має жодного значення, через те що прямі німецько-церковнослов'янські контакти і запозичення, як наслідок такого контактування, не передбачаються.

Для дискусії про шляхи запозичення принципово важливими є врахування трьох видів критеріїв, два з яких є внутрішньомовними і один зовнішній, або культурно-історичний. До перших Г. Гентшель зараховує внутрішньомовну евіденційність запозичення, що простежується в характерній формі запозичених слів, а також у їхньому змісті, смислових структурах відповідних лексичних одиниць у деяких мовах. Позамовна евіденційність, на його думку, якщо відступити від загального історичного плану, виявляється передусім в історичному, соціальному, географічному підґрунті джерел, у яких присутнє запозичене слово (WbLwDPO). Істотними є час першої фіксації запозичення як абстрактної лексеми, його конкретної форми фіксації чи похідного від нього, а також семантика слова. У деяких випадках особа автора й локалізація пам'ятки також відіграють певну роль.

У словникових статтях спочатку перераховуються всі словоформи заголовного слова, які зафіксовані в чотирьох слов'янських мовах з даними щодо джерела і часу першої фіксації. Ураховані лише ті графемні відмінності, що вказують на фонетич-

ну, фонологічну чи морфологічну варіативність заголовного слова. Далі в алфавітній послідовності наводяться похідні чи складні слова для всіх чотирьох мов з граматичним коментарем. До слів, задокументованих у польських джерелах, подається лише рік першої згадки в пам'ятках мови. Усю подальшу інформацію можна, скориставшись гіперпосиланням, знайти у WDLP. Натомість для східнослов'янських мов, як правило, наводиться низка перевірених словників, що згадують певну лексичну одиницю. Однак якщо похідне чи складне слово нотуються в джерелах раніше за непохідне, у цьому випадку документування відбувається подібним чином: крім дати першої згадки відповідного джерела, наводиться ще й цитата з пам'ятки з метою кращого розкриття семантики запозиченого елемента.

Якщо слово полісемічне, розмежовуються деякі його значення, що важливо для подальшої ілюстрації шляхів запозичень. Порядок подання окремих значень слова відбувається у хронологічній послідовності. Для кожної з трьох східнослов'янських мов наводяться приклади вживання деяких значень запозичених слів із витягами з пам'яток мов. Цитуються найраніші, найактуальніші джерела, а також ті, що є вагомими для дискурсивної частини словникової статті. Крім того, до кожного слова з відповідним значенням додається уточнення, в яких саме словниках східнослов'янських мов воно зафіксоване. Інформація щодо етимології запозичень включає їхню загальну локалізацію (верхньонімецькі, нижньонімецькі діалекти) і діахронічний складник (середньовісньонімецькі, ранньоновісньонімецькі, нововісньонімецькі). Більш детальна діалектна інформація, а також посилання на соціальні мовні підсистеми наводяться лише за необхідності.

Для кожного конкретного запозичення очевидні шляхи його поширення зображуються на першій карті стрілками. Якщо відповідне запозичення відсутнє в одній чи двох слов'янських мовах, це також позначається на карті. Після завершення проекту можна буде перейти за гіперпосиланнями на картах на відповідну словникову статтю чи її значущу частину. Також буде можливим перехід до відповідної словникової статті до WDLP. Якщо запозичення фіксується у слов'янських мовах з різними семами, то шлях запозичення ілюструється схематично (принаймні) ще однією «семантичною картою». Декілька карт, що розкривають семантику запозиченого лексичного елемента, наводяться, якщо є чіткі вказівки на те, що різні семи з їхніми відповідними формами фіксації поширилися іншими шляхами. Сюди належать також ті випадки, коли німецьке запозичення потрапляє в польську мову та східнослов'янські мови (принаймні в одну з них) з неоднаковою кількістю сем.

Таким чином вдається отримати значно ширшу і ціліснішу географічну картину поширення запозичень з німецькою етимологією через польську в східнослов'янські мови, дослідити різні форми фіксації запозичених слів та їхніх похідних у діахронії в слов'янських мовах, простежити нотування в пам'ятках цих мов, а також порівняти обсяг запозичених сем і словотвірну продуктивність, почерпнути інформацію щодо етимології, точніше проаналізувати шляхи запозичених лексичних елементів та їхніх форм. WbLwDPO — це лексикографічна праця, що розглядає запозичення в діахронії та враховує різні історичні, а також діалектні форми фіксації в пам'ятках мов. Вона буде пізнавальною і корисною для всіх, хто цікавиться німецько-слов'янськими мовними контактами чи досліджує їх фахово.

ЛІТЕРАТУРА

- Астравух А. М. Ідыш-беларускі слоўнік. Мінск : Медисонт, 2008. 928 с.
 Беринда П. Лексикон славенороскій. Куцеїн, 1653. 330 с.
 Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А.М. Булькі. Мінск : Навука і тэхніка, 1985–2017. Вып. 1–37.
 Желеховский Е., Недільский С. Малоруско-німецкий словарь. Львів : Друкарня т-ва ім. Шевченка, 1884–1886. Т. 1–2.
 Историчний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. 1–2. Картотека Словаря русского языка XI–XVII вв. (на базе Картотеки ДРС). Храниться в Інституті російського языка ім. В.В. Виноградова РАН.
 Картотека Словаря русского языка XVIII века. Храниться в Інституті лінгвістических дослідвань РАН в Санкт-Петербурзі.
 Картотека словника української мови XVI – першої пол. XVII ст. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові.
 Картотэка гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Захоўваецца ў Інстытуце мовознаўства ім. Я. Коласа ў Мінску.

- Лексикон словенороский Памви Беринди : пам'ятки української мови XVII ст. / відп. ред. К. К. Цілуйко, передм. В. В. Німчука. Київ : АН УРСР, 1961. 272 с.
- Носович И.И. Словарь белорусского наречия. Санкт-Петербург : ОРЯС Имп. АН, 1870. Ч. 1–2.
- Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков. Санкт-Петербург : Наука, 2004–2020. Вып. 1–9.
- Словарь русского языка XI–XVII вв. / отв. ред. С. Г. Бархударов и др. Москва : РАН, 1975–2010. Вып. 1–31.
- Словарь русского языка XVIII века / гл. ред. Ю. С. Сорокин. Санкт-Петербург : Наука, 1984–2019. Вып. 1–22.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 1–2.
- Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Львів : НАНУ, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994–2017. Вип. 1–17.
- Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ; Нью-Йорк : НАНУ–УВАН, 2002–2003. Кн. 1–2.
- Тищенко Д. Їдиш-український словник. Київ : Арт Економі, 2015. 950 с.
- Hentschel G., Anders-Marnowsky S., Tesch S. Wörterbuch der parallelen Lehnwörter aus dem Deutschen im Polnischen und in den ostslavischen Sprachen. URL: <http://lwp-neu.ids-mannheim.de/portal?dict=Wander#> (дата звернення: 13.08.2023)
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. URL: <https://sxvii.pl/#> (дата звернення: 13.08.2023).
- Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. URL: <http://www.rcin.org/pl/publication/20029> (дата звернення: 19.08.2023)
- Linde S.B. Słownik języka polskiego. 2 wyd., popr. Lwów : Drukarnia Zakładu Ossolińskich, 1854–1860. Т. 1–6.
- Słownik języka polskiego / pod red. A. Zdanowicza i in. Wilno, 1861. Cz. 1–2.
- Słownik języka polskiego / red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa : Drukarnia Lubowskiego, 1900–1927. Т. 1–8.
- Słownik polszczyzny XVI wieku / red. M. R. Mayenowa, F. Pełowski, K. Mrowcewicz, P. Potoniec. Wrocław; Kraków; Warszawa : PAN, 1966–2020. Т. 1–38.
- Słownik staropolski / red. St. Urbańczyk i in. Wrocław; Kraków; Warszawa : PAN, 1958–1993. Т. 1–10.
- Słownik staropolskich nazw osobowych / red. W. Taszycki. Wrocław; Kraków; Warszawa : PAN, 1965–1985. Т. 1–7.
- Stutchkoff N. Der Oytser Fun Der Yiddisher Sprach, 1950. URL: <http://www.cs.uky.edu/~raphael/yiddish/searchOytser.cgi> (дата звернення: 20.08.2023).
- Vincenz A. de, Hentschel G.: Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts. Oldenburg 2011. URL: <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdpl/46701.html> (дата звернення: 19.08.2023).

Тарас ПИЦ

Львівський національний університет імені Івана Франка
м. Львів, Україна
Електронна пошта: taras.pyts@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6055-3622>

Taras PYTS

Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, Ukraine
E-mail: taras.pyts@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6055-3622>

PARALLEL GERMAN BORROWINGS IN THE DIACHRONIC MIRROR OF THE POLISH AND EAST SLAVIC LANGUAGES: WAYS OF SPREADING, FORMS OF FIXATION, SEMANTICS, AND DERIVATION

[Review of the electronic dictionary: Hentschel G., Anders-Marnowsky S., Tesch S. URL: <http://lwp-neu.ids-mannheim.de/portal?dict=Wander#>]

Дата надходження до редакції: 04.09.2023

Дата надходження після доопрацювання: 22.09.2023

Дата затвердження редакцією: 25.09.2023

Received: 04.09.2023

Received in revised form: 22.09.2023

Accepted: 25.09.2023